

Alles kan anders

1. Inleiding

In dit paper wil ik tot nader inzicht komen in de begrippen modaliteit, contingentie en mogelijke werelden. Dit wil ik bereiken door David Lewis, Alvin Plantinga, en Johannes Duns Scotus met elkaar te vergelijken. Bijkomende begrippen als temporaliteit, noodzakelijkheid en vrijheid zal ik in de marge ook aanstippen.

In paragraaf 2 beschrijf ik het alledaagse denken over de dingen en hun mogelijkheden. In paragraaf 3 bespreek ik Lewis' 'realistische' opvatting over mogelijke werelden en Plantinga's 'actualistische' opvatting. Van Plantinga is het een kleine stap naar de Middeleeuwse metafysica van Duns Scotus (paragraaf 4). Daar zal ik kort ook Aristoteles behandelen. In paragraaf 5 vergelijk en evalueer ik de verschillende denkers.

2. Mogelijke werelden en het gezond verstand

In het gewone leven veronderstellen we dat de dingen hun beloop hebben, maar dat er tegelijkertijd ook speling zit in de loop der dingen.

We nemen aan dat er onontkoombare natuurwetten zijn waar we ook zelf aan zijn onderworpen. Deze gelden voor lichamelijke processen maar ook op het geestelijk vlak zijn er regelmatigheden in andermans en eigen gedrag en ervaring te vinden die wijzen op de noodzakelijkheid van wat er gebeurt.

Tegelijkertijd denken we dat alles heel anders zou kunnen zijn. Een dobbelsteen valt op een enkel getal, maar had ook op een ander kunnen vallen. Ik reed door het glas, en kreeg een klapband. Had dat zo moeten zijn? Als mijn grootouders elkaar niet toevallig op de kermis tegen het lijf waren gelopen, had ik nooit bestaan en als Caesar de Rubicon niet was overgestoken, dan zag de geschiedenis er anders uit. Dat de wereld anders had kunnen zijn, in het klein en in het groot, is een gevoel, een gedachte, een uitdrukking in de taal, en misschien zelfs een realiteit.

Uiteraard zouden we ook kunnen stellen dat **niets** anders had gekund, omdat alles zo is gelopen als het gelopen is, en 'dus' niet anders had kunnen zijn. Dan is 'wat is', noodzakelijk, en is 'wat niet is', onmogelijk. Dit standpunt treffen we in alle tijden aan: bij Leucippus, Spinoza en tegenwoordig in het populair anti-metafysisch standpunt van het positivisme. Hiermee is de zaak snel klaar: mogelijkheden zijn schijn, of tekorten in de menselijke kennis van de werkelijkheid. In dit paper volg ik de andere weg, en neem ik de gedachte van 'modaliteiten' serieus.

3. Mogelijke werelden in de twintigste eeuw

3.1. David Lewis' vele dimensies

Lewis wil verantwoorden dat we denken en spreken over hoe dingen **hadden kunnen zijn**. Het anti-metafysische antwoord vindt hij onvoldoende om een ontologie op te bouwen (Lewis, 2001: 164): "Among my common opinions that philosophy must respect (if it is to deserve credence) are not only my naive belief in tables and chairs, but also my naive belief that these tables and chairs might have been otherwise arranged."

De alledaagse vraag naar wat wel en wat niet anders had kunnen zijn ontstijgt de positivistische antwoorden volgens Lewis. Het is een metafysische vraag omdat ze de fysische vraag naar wat noodzakelijk is altijd een stap voor blijft. Als we namelijk betogen dat in een domein alles zich noodzakelijk (volgens deterministische natuurwetten) voltrekt, en zelfs voorspelbaar is (denk aan het gedrag van ballen op een biljarttafel), dan is de vraag naar de mate van noodzakelijkheid fysisch beantwoord, maar metafysisch blijft het de vraag of deze wetten **zelf** noodzakelijk zijn, of dat ze ook anders hadden kunnen zijn. Dat alles zich op precies één manier voltrekt, en kan voltrekken, volgens wetten die ons deels wel en deels niet bekend zijn, zegt nog niets over de metafysische noodzakelijkheid van die wetten. Volgens Lewis zijn de natuurkundige wetten zelf contingent (Lewis, 2001: 166): “We cannot argue from the contingent results of empirical investigation to conclusions about what possibilities there are.” In plaats van zich verder te bekommeren over waarschijnlijkheden van natuurwetten, concentreert Lewis zich op de ontologische status van mogelijke werelden.

Welke status hebben deze? Volgens Lewis bestaan er vele mogelijke werelden: één waar Caesar de Rubicon niet overstak en één waar ik geen leuke band had. Het aantal mogelijke werelden is oneindig groot, maar deze moeten vooral niet voorgesteld worden als ergens bereikbaar, gelocaliseerd in een ruimte. Lewis heeft een realistisch standpunt: de mogelijke werelden bestaan echt en zijn niet reduceerbaar tot gedachtes of talige entiteiten. Want, zo betoogt Lewis, er is geen reden om aan te nemen dat de *counterfactual* en andere mogelijke werelden tot linguïstische entiteiten te reduceren zouden zijn, maar de actuele wereld niet. Hiermee trekt hij een stricte parallel tussen de mogelijke, maar niet-feitelijke werelden en de contingente wereld.

Er is slechts één verschil tussen de mogelijke werelden en onze wereld: deze laatste is actueel, en alle andere mogelijke werelden niet. De actuele wereld is **deze** wereld, hier en nu. Lewis vergelijkt dit met temporaliteit: een mogelijke wereld is niet actueel, maar wel werkelijk, zoals het verleden niet actueel is, maar wel werkelijk. Net zoals het heden overeenkomt met het moment dat ik dit schrijf, komt de actuele wereld overeen met **deze** wereld.

Voor Lewis zijn begrippen als ‘noodzakelijk’ en ‘mogelijk’ eenvoudig te duiden. Een noodzakelijke uitspraak is in alle mogelijke werelden waar en een mogelijke uitspraak is in minstens één wereld waar. Over noodzakelijke en mogelijke objecten of andere entiteiten in de mogelijke werelden heeft Lewis het niet, want dat past niet bij zijn de dicto opvatting van modaliteit (Let op: Lewis’ realisme impliceert geen de re opvatting van **modaliteit**).

Een bezwaar tegen Lewis is de opvatting dat er geen dubbelgangers, meerdere dimensies of andere twilight zone-achtige verschijnselen zouden mogen bestaan. Lewis verdedigt zich hiertegen door de deur tussen verschillende mogelijke werelden ferm te sluiten. Mogelijke werelden zijn niet actueel, en worden dat ook niet. Afgezien van hun niet-actualiteit valt er weinig over te zeggen. De grenzen worden niet bepaald door de ons nu bekende natuurwetten, die zijn immers contingent. Ook worden ze niet bepaald door de ons bekende wiskunde, en Lewis haalt het voorbeeld aan van de ‘ontdekking’ van de non-euclidische meetkunde om te betogen dat we de grenzen van wat een mogelijke wereld is niet kennen.

Een verwant bezwaar tegen Lewis’ theorie heeft te maken met *rigid designators*. Lewis beroept zich op het gezond verstand met zijn aanname dat ik net zo goed geen klapband had kunnen hebben. Echter, omdat hij de mogelijke werelden onbereikbaar voor elkaar maakt, is degene die geen klapband zou hebben gehad, een geheel iemand anders, in een onbereikbare modaliteit. Volgens Kripke (2001) is dat een bezwaar, omdat het hele idee van mogelijke wereld nou juist was aangenomen vanuit de wens om recht te doen aan het idee

dat **dezelfde persoon** ook iets anders had kunnen doen. Voor dit *transworld identity* probleem heeft Lewis dan weer een oplossing met behulp van *counterparts*.

3.2 Plantinga's actualisme

Volgens Plantinga bestaan er zowel mogelijke werelden, als proposities die over mogelijke werelden ware of onware uitspraken doen, alsook *states of affairs* (standen van zaken) als onderdelen van de mogelijke werelden. Geen van deze drie sluiten echter het **bestaan** van objecten in. Voorzover objecten echt bestaan, kunnen ze niet tot een niet-bestaande mogelijke wereld behoren, maar alleen tot de actuele wereld (Plantinga, 2001: 186): "Although there could have been some things that don't **in fact** exist, there are no things that don't exist but could have." Deze cryptische zin moet als volgt worden gelezen: sommige dingen hadden kunnen bestaan, maar ze bestaan niet. Dat **hadden kunnen** is een modaliteit; iets dat in deze wereld bestaat. Bij Lewis zagen we dat hij het bestaan van modaliteiten **in** deze wereld reduceert tot een andere mogelijke maar reële wereld **buiten** deze wereld. Plantinga laat de modaliteiten **in** deze wereld bestaan, maar laat ze zelf niet uit bestaande objecten bestaan, maar uit *states of affairs*. Plantinga heeft een de re opvatting van modaliteit: modaliteit is iets reëls in de wereld, en niet te reduceren tot iets van het spreken, het denken, of een andere wereld (zoals bij Lewis).

Waar bestaan mogelijke werelden uit, als ze niet uit dingen bestaan? Allereerst uit standen van zaken. Ook bestaan ze uit proposities die naar die standen verwijzen, en daar een waarheidswaarde aan toekennen. Verder bestaan ze uit essenties en uit eigenschappen, zowel noodzakelijke als accidentele. Al deze zaken bestaan in de actuele wereld, en ook in alle mogelijke werelden. Belangrijk is, dat in de mogelijke werelden geen dingen bestaan waar de proposities en de eigenschappen naar verwijzen noch dingen die de essenties existentie zouden geven.

Net als bij Lewis kunnen proposities onmogelijk, mogelijk of noodzakelijk waar zijn, afhankelijk van of ze in geen, sommige of alle werelden waar zijn. Bij Plantinga kunnen ook **objecten** noodzakelijk of mogelijk bestaan, en eigenschappen noodzakelijk (essentieel) bij een object horen of slechts mogelijk (accidenteel). Bijvoorbeeld, Socrates heeft noodzakelijk de eigenschap geen-getal-te-zijn. Volgens Plantinga heeft de modale operator in "Socrates is noodzakelijk geen getal" slechts bereik over Socrates en niet over de gehele zin, wat een *de re* lezing van deze zin impliceert.¹

In de actuele wereld bestaan allerlei objecten waarvan vele in de mogelijke werelden niet hoeven te bestaan. Dergelijke objecten zijn contingent. Er zijn daarnaast ook veel noodzakelijke dingen in de wereld, Plantinga (1974: 61): "Everything has existence essentially; but only some things – properties, propositions, numbers, God, perhaps – have necessary existence." Dit moeten we zo lezen: "everything" dat zijn alle dingen. Dingen bestaan, anders waren het geen dingen, en ze bestaan in de bestaande actuele wereld, en niet in niet-actuele mogelijke werelden. Dus, dingen bestaan essentieel. Maar bestaan ze ook noodzakelijk? Dat alleen wanneer er **geen** mogelijke wereld was waarin ze niet zouden bestaan, en dat geldt slechts voor "properties, propositions, numbers, God, perhaps".

Terwijl Lewis realist is, is Plantinga als idealist of beter nog: Platonist te kenmerken. De wereld van dingen en objecten zoals hij is, is niet noodzakelijk zo. Maar wat er wel noodzakelijk is in deze wereld zijn allerlei 'Ideeën': een oneindige hoeveelheid proposities en getallen, een God, essenties, enzovoorts. Die Ideeën zijn er noodzakelijk, en in de combinaties en afspiegelingen (of: "*exemplifications*") hiervan in de actuele wereld zien we daar de

¹ Dezelfde bereiksambugiteit gebruikt Duns Scotus met zijn onderscheid van samengestelde en ontlede zin.

schaduw van. Net als bij Plato en anders dan bij veel idealisten zijn Plantinga's Ideeën wel onderdeel van de actuele wereld. Zoals je het Idee van de perfecte cirkel kan zien 'in' alle onvolledige ronde objecten, zo ziet Plantinga getallen en essenties in deze wereld.

Essenties zijn bij Plantinga nodig om identiteit tussen mogelijke werelden te bewaren, en zodoende ook het *transworld identity* probleem op te lossen. Met zijn essentiebegrip verwijst hij naar Duns Scotus' haecceiteiten. Daar lijken ze wel op, want Plantinga (1974: 72) gebruikt de essenties als individuatieprincipe: "E is an essence if and only if there is a world W in which there exists an object x that 1) has E essentially, and 2) is such that there is no world W* in which there exists an object distinct from x that has E." Dit komt sterk overeen met wat Cross (2003) zegt over Scotus' haecceitas: "Scotus believes that something wholly devoid of common shared conceptual contents – a haecceity – can explain not only indivisibility into further particulars, but also distinction from all other particulars."

Behalve als individuatieprincipe gebruikt Scotus de haecceitas dus ook om de *indivisibility* van bijvoorbeeld Socrates te garanderen. Bij Plantinga spelen essenties een zelfde rol. Dit is zichtbaar in zijn theorie over *proper nouns*. Eigennamen bij Plantinga verwijzen naar essenties (Plantinga, 1974: 80), en zijn geen afkortingen van een verzameling accidentele eigenschappen zoals bij Russell of Frege. Plantinga (1974: 41) zegt: "...a sentence containing a proper name does not in general express a proposition equivalent to the proposition expressed by the result of replacing that name by a coreferential definite description. It is closer to the truth to say that a sentence in which a proper name is used ordinarily expresses the same proposition as is expressed by the result of replacing it by a demonstrative ('this', 'that') when the latter is used to demonstrate or refer to the appropriate bearer of the name." Hierin zien we opnieuw dat essenties bij Plantinga aan "dit-heid" refereren.

4. Duns Scotus' contingentie

Het huidige denken over modaliteit is ontstaan in de Middeleeuwen, maar de wortels gaan terug naar Aristoteles' *De Interpretatione*, hoofdstuk 9. Aristoteles meende dat de dingen noodzakelijk zijn zoals ze zijn. In de werkelijkheid zit een noodzaak, en mogelijkheid bestaat **niet** in de werkelijkheid: "Thus, if it is true to say that a thing is white, it must necessarily be white; if the reverse proposition is true, it will of necessity not be white. Dus, het lijkt erop alsof Aristoteles geen de re opvatting van mogelijkheden heeft. Daarnaast ziet hij ook geen ruimte voor een de dicto opvatting van modaliteit: "It may therefore be argued that it is necessary that affirmations or denials must be either true or false." Dat iets **mogelijk** waar zou zijn, of noch waar noch onwaar, dat trekt Aristoteles hier in twijfel, ook voor uitspraken die over de toekomst gaan: "Again, to say that neither the affirmation nor the denial is true, maintaining, let us say, that an event neither will take place nor will not take place, is to take up a position impossible to defend."

Even later komt hij echter met de tegenwerping: "Yet this view leads to an impossible conclusion; for we see that both deliberation and action are causative with regard to the future." In de rest van de *De Interpretatione* duidt Aristoteles op verschillende oplossingen. Allereerst kan het een gebrek in onze kennis zijn over de toekomst dat we niet weten of iets waar of onwaar is. Dit gebrek is echter verbonden met een onzekerheid die ook in de werkelijkheid zelf zit. Soms kan een 'potentialiteit' in twee richtingen wijzen, en dan zijn uitspraken daarover zowel waar als onwaar: "Since propositions correspond with facts, it is

evident that when in future events there is a real alternative, and a potentiality in contrary directions, the corresponding affirmation and denial have the same character.”

Bij Aristoteles zit er een spanning tussen logische noodzakelijkheid, die logische mogelijkheid uitsluit, en de potentialiteiten (eigenlijk ook ‘mogelijkheden’) die niet altijd gerealiseerd hoeven te worden. Als een gekleurde jas in de zon ligt en verbleekt, is hij dan ‘necessarily white’, of is verbleken een ‘real alternative’ voor een jas?

In de tijd van Duns Scotus leefde het idee dat proposities over de toekomst waar of onwaar moesten zijn en niet onbepaald konden zijn. God had namelijk alles bepaald, want die is zo machtig en hij zou dingen niet in het ongewisse laten. Tevens was de werkelijkheid zelf noodzakelijk; potentialiteiten van een steen die niet precies weet waar hij neerkomt werden beschouwd binnen de grotere actuele potentie van God, die wel volledig gerealiseerd werd, en die dus mogelijkheid uitsloot - zowel onbepaalde uitspraken op het logisch niveau als mogelijke realiseringen in de toekomst op het ontologisch niveau.

Duns Scotus ontwierp een geheel andere zienswijze waarin plaats kwam voor de vrijheid om iets te bepalen, zonder dat de bepaling al vaststond. Motivatie hiervoor vindt Scotus onder andere bij Aristoteles’ opmerking over ‘deliberations and actions’ uit *De Interpretatione* (Duns Scotus 1, 39 par. 40). De bepaling van de toekomst ‘dat ergens een steen ligge’ is niet noodzakelijk volgens Duns Scotus. Die steen hoeft er niet te liggen. God kan het één doen of het ander, zonder dwingende noodzaak. God kiest in vrijheid. Het andere **had ook gekund** (hier ontstaat het concept van mogelijke wereld). Daarmee zijn feitelijkheden bij Duns Scotus niet langer noodzakelijkheden. Feitelijkheden zijn **willekeurig** (letterlijk: ‘gekozen door-de-wil’). De wil om de dingen zo te bepalen als ze uiteindelijk worden ligt bij God, maar deels ook bij de mens. Hier komt het element van vrijheid om de hoek kijken.

Het probleem van Duns Scotus was om uiteen te zetten hoe een dergelijke God te rijmen valt met het idee van almacht en alwetendheid. Hiertoe schetst Scotus aan de ene kant een rijk van mogelijkheden, die zelf nog onbepaald zijn (geen waarheidswaarde); die door Gods verstand geheel gekend worden, en die uit zichzelf geen bepaling afdwingen (er volgt geen noodzakelijke actuele wereld uit). Deze totale hoeveelheid mogelijkheden (*possibilitas logica*) wordt door Gods verstand gekend, maar pas Gods wil (*potentia realis*) maakt hier een **willekeurige** keuze uit of bepaling van. Gods willekeur creëert een contingente wereld. Scotus’ paragraaf 44: “Vandaar, wanneer het goddelijke verstand *Dit kan gedaan worden* begrijpt vóór de wilsact, begrijpt het dat als neutraal, zoals met het begrijpen van *Sterren zijn even*. Wanneer het echter door een wilsact feitelijk gemaakt wordt, dan wordt het door het goddelijke verstand begrepen als een waar object volgens één van beide componenten van een contradictie. We moeten dus de oorzaak van de contingentie in de dingen aan de goddelijke wil toeschrijven.”

Hoe dit bij God in zijn werk gaat verduidelijkt Scotus aan de hand van de menselijke wil, die ook vrij is, en niet noodzakelijk. In paragraaf 51 spreekt Scotus over de *possibilitas logica* en *potentia realis* op menselijk niveau: “Met deze logische mogelijkheid (*possibilitas logica*) correspondeert een reëel vermogen (*potentia realis*), want we begrijpen elke oorzaak voorafgaand aan haar gevolg. Zo gaat de wil op dat moment waarop hij een wilsact teweegbrengt, structureel aan zijn eigen wilsact vooraf en verhoudt hij er zich vrij toe. Vandaar dat hij zich op dat moment waarop hij een wilsact teweegbrengt, contingent verhoudt tot het willen en een contingente relatie heeft tot het niet-willen.”

Een volgend probleem was om Gods alwetendheid te rijmen met de onbepaaldheid van de toekomst die zo is geïntroduceerd. Om dit op te lossen maakt Duns Scotus gebruik van het idee dat God niet in de menselijke tijd aanwezig is, dan zou hij immers meedoen met verval en verandering, en dus imperfect zijn. Gods verstand overziet alle mogelijkheden, en in één wilsact in één ‘eeuwigheidsmoment’ kiest en bepaalt hij de wereld in zijn geheel. Alles is daarmee bepaald, maar wel op een contingente manier. Andere mogelijkheden zijn logische mogelijkheden die niet gerealiseerd zijn.

Voor de mens, gevangen in de menselijke tijd, is de toekomst onbepaald. Voor de mens is de wilsvrijheid op de toekomst gericht, par. 51: “want we begrijpen elke oorzaak voorafgaand aan haar gevolg.” Het reële vermogen van de mens is de wil in de tijd (verg. Vos’ commentaar bij Scotus, p.135). Bij God in zijn eeuwigheidsmoment zijn alle mogelijkheden van toekomst, heden en verleden tegelijk aanwezig, maar de mens moet iedere keer opnieuw een wilsact uitvoeren om weer een stukje van de toekomst te bepalen.²

Het verschil in temporeel karakter tussen de menselijke en goddelijke bestaanswijze impliceert voor de mens een assymetrie tussen toekomst en verleden. Vanuit de mens gezien is de toekomst nog onbepaald, en kan hij proberen die deels te bepalen. Het verleden daarentegen is al bepaald. Vanuit God gezien is alles onbepaald, en bepaalt hij alles. Daardoor is er voor God geen wezenlijk verschil tussen *counterfactuals* en mogelijkheden die niet gerealiseerd zullen worden in de toekomst.³

Duns Scotus’ bespreking van de relatie tussen menselijke en goddelijke vrijheid en de werking van wilsvermogen is nog veel complexer, maar wegens tijd- en ruimtegebrek laat ik het hierbij. Wat nog wel valt op te merken is dat net als later bij Leibniz en in de moderne tijd Scotus ook al oog heeft voor logische tegenstrijdigheden (Scotus, 1 39: par. 49): “Er is alleen een logisch vermogen aan de orde, wanneer de termen in die zin mogelijk zijn dat ze niet met elkaar in strijd zijn, maar verenigd kunnen worden, hoewel er niet een mogelijkheid is in de feitelijkheid.”

5. Modaliteiten door de tijden heen

Ik zal nu aan de hand van enkele thema’s de verschillende opvattingen verder evalueren en vergelijken.

5.1 Geschiedenis van ‘het kunnen’

Aristoteles onderscheidt twee bronnen van ‘kunnen’: (1) het menselijk domein van de ‘deliberation and action’, en (2) de potentie die de dingen zelf in zich hebben.

Bij Duns Scotus is ‘het kunnen’ herverdeeld: de onvoorspelbaarheid van ‘onpersoonlijke’ kleine gebeurtenissen wordt nu ‘persoonlijk’ bestierd door God, in zijn almacht, en zijn vrijheid, en door de mens, met ook een beetje vrijheid. Scotus brengt Aristoteles’ *deliberation and action* samen met de *potentialities* onder bij de *potentia realis*. Daarnaast is de ruimte van het denken groter geworden: ware en onware samen met voorheen onduidelijke (onbepaalde) uitspraken belanden in onbepaalde toestand in de *possibilitas logica*. Tussen (of vooraf aan) het ware en onware is het domein van de onbepaaldheid gekomen, dat zal uitgroeien tot dat van de mogelijke werelden.

² Hoe God alles kan bepalen en toch de mens ook een vrije wil heeft, is een verhaal apart, waar ik niet op in zal gaan.

³ Vos’ commentaar bij paragraaf 69 suggereert anders, en de kwestie van de noodzakelijkheid van het verleden wordt door Duns Scotus niet geheel eenduidig behandeld (zie ook zijn noot 77 op pagina 169).

Bij Lewis is het hele gebied van de potenties verdwenen. Dat iets zich nog verschillende kanten op kan ontwikkelen is bij Lewis onmogelijk. Hij herformuleert dergelijke mogelijkheden in gescheiden, voor elkaar onbereikbare werelden. De dingen zelf bergen geen onzekerheid meer in zich, en ook de mens of God zijn niet meer in staat tot het voortbrengen van alternatieven, niet in het verleden maar ook niet in de toekomst. Aristoteles' *potentialities* en zijn *deliberations and actions* spelen geen rol meer, en ook Scotus' *potentia realis* niet. De functie van die concepten is bij Lewis overgenomen door de uitbreiding van de *possibilitas logica*: bij Lewis zijn dat mogelijke werelden, die allen bepaald zijn, niet alleen in de logica, maar in het echt. Desalniettemin zijn ze niet actueel.

Ook bij Plantinga spelen *potentialities*, *deliberations* of *potentiae* geen rol meer. Ook bij hem nemen de mogelijke werelden die functies over. Echter, anders dan bij Lewis hebben die mogelijke werelden een karakter dat meer op dat van Duns Scotus' *possibilitas logica* lijkt. Ze zijn weliswaar mogelijk en de proposities over die mogelijke werelden hebben ook een waarheidswaarde, maar, benadrukt Plantinga, dat maakt ze nog niet reëel. Om van mogelijkheid contingente werkelijkheid te worden, moet er een operatie van '*α-transform*' worden uitgevoerd. Dit is geen waarheidswaarde-bepaling. Het is schepping of ontstaan. Hoe en wat, daar laat Plantinga zich wijselijk verder niet over uit.

5.2. Het verdwijnen van de tijd

Bij Aristoteles heeft de vraag naar mogelijkheid enkel betrekking op de toekomst, want het verleden ligt vast. Bij Duns Scotus hebben de vragen en antwoorden ook nog grotendeels betrekking op de onbepaaldheid van de toekomst. Net als bij Aristoteles strekt het kunnen van de mens zich uit in de toekomst. Echter, door God buiten de menselijke tijd te plaatsen en daar ook de *possibilitas logica* te zetten, onttrekt 'het mogelijke' zich al enigszins aan de voortgang in één richting van de tijd. Aangezien Lewis en Plantinga juist die *possibilitas logica* uitwerken, komt de toekomstgerichtheid van het mogelijke willen-en/of-kunnen geheel buitenspel te staan. Status en kenmerken van mogelijke werelden zijn bij beiden onafhankelijk van verleden, heden en toekomst. Voordeel hiervan is dat ook de *counterfactuals* een plaats krijgen toegewezen. Nadeel is dat de manier waarop een mogelijkheid feitelijkheid wordt lastig te verdisconteren is. Bij Plantinga is daar wel nog enige mogelijkheid voor, omdat de modale werelden een soort 'Ideeën' zijn in de actuele wereld. Hij spreekt nog van instantiaties, exemplificaties en '*α-transforms*'. Bij Lewis (2001b: 203) is dit geheel uitgesloten: "What unifies a world is that its parts stand in suitable external relations, preferably spatio-temporal. But if we have overlap, we have spatio-temporal relations between the parts of different worlds." Terwijl bij Aristoteles de alternatieve mogelijkheden als vanzelf verbonden waren met ontwikkeling van de tijd, is dat bij Lewis geheel verdwenen.⁴

5.3 Verbindingen tussen werelden

Bij Aristoteles kunnen we nauwelijks over mogelijke **werelden** spreken en dus ook niet over verbindingen. Bij Duns Scotus staan alle mogelijke werelden naast elkaar in de *possibilitas logica*. Als we nu, ter vergelijking, een analogie maken tussen de Goddelijke werkelijkheid en de natuur (niet als schepping van God, maar als geheel van alles dat er is), dan lijkt deze visie op de moderne visie van mogelijke werelden van zowel Lewis als Plantinga: alle mogelijke werelden zijn er, om het even of dat bij God (Scotus), als Ideeën in de actuele wereld (Plantinga), of als reële werelden (Lewis) is.

⁴ Dit lijkt mij overigens niet wezenlijk voor de moderne behandeling van modaliteit. Door een (Hegeliaans) element van 'mogelijke implicatie' samen met 'temporele explicatie' in de verbindingen tussen werelden in te voegen zou dit kunnen worden verholpen.

Hun gemeenschappelijke kenmerk bij Scotus is dat ze alle logisch mogelijk zijn. Een dergelijke eis heeft Plantinga ook: essenties kunnen niet zomaar op alle manieren worden geëxemplificeerd. Zijn invalshoek is logisch/taalfilosofisch/metafysisch, in tegenstelling tot Lewis die meer aandacht besteedt aan structuur, noodzaak en contingentie van empirische kennis en theorieën. Bij Plantinga komen alle werelden met elkaar overeen in hun noodzakelijke objecten: proposities, essenties, etc. Verschillen ontstaan pas door verschillende realisaties hiervan. Bij Lewis zijn alle werelden verbonden omdat ze op de een of andere manier onderwerp zijn van variaties en modulaties op onze huidige empirische kennis.

Duns Scotus is in dit opzicht moeilijker te plaatsen. Bij hem ligt meer het accent op de verbinding van de contingente met de mogelijke, niet-feitelijke, werelden. Mogelijkheid is met feitelijkheid verbonden door de wil van God of de mens. Bij Plantinga zijn er relaties of 'operaties' van exemplificatie, terwijl bij Lewis contingentie slechts verschilt van niet-contingentie door iets als 'indexicaliteit'.

Doordat bij Lewis de werelden zo strict gescheiden zijn, kunnen de verbindingen 'zwak' worden genoemd. Lewis heeft een epistemologische invalshoek maar tegelijk ontkent hij de bereikbaarheid van de andere werelden, waardoor de vraag zich opdringt waarom je al die mogelijke werelden eigenlijk zo'n reële status zou moeten toekennen. Bij Plantinga zijn de verbindingen 'sterker', door de gedeelde 'Ideeën', en tegelijk is de status van de mogelijke werelden 'zwakker' in de zin dat ze 'echt niet' reëel zijn. Bij Duns Scotus zijn de verbindingen nog sterker: ze zijn immers nog verbonden met mogelijke realisering in de toekomst. Daardoor hebben ze een gevoelswaarde van hoop of dreiging, in tegenstelling met het andere extreem, dat van Lewis, waar ze principieel onbereikbaar zijn.

5.4 De realiteit van de actualiteit

Wie weet dat hij maar één keer in zijn leven naar Disneyland gaat, en dat hij de enige is van zijn klas, zal daar anders rondlopen dan als Disneyland overall, voor iedereen, altijd, toegankelijk is en zal zijn. Toch is moeilijk te zeggen wat het verschil is. Iets dergelijks geldt ook voor de mogelijke werelden. Bij Lewis wordt de waarde van de actuele wereld minder door al die gelijkwaardige andere werelden. Hij laat alles bestaan, en kan het actueel feitelijke slechts van het niet-feitelijk mogelijke en het onmogelijke scheiden door 'indexicaliteit'. De feitelijke wereld krijgt de index: "actueel", en alle andere werelden een daarvan afwijkende index. Net zoals bij temporaliteit laat dit iets onbevredigends achter, namelijk het gevoel dat, op een of andere manier, verleden, heden en toekomst van een geheel andere orde zijn, en niet slechts anders door een temporele index. Ook bij modaliteit verdwijnt de verwondering over de actualiteit van het actuele in vergelijking met het niet-actuele bij Lewis. Plantinga daarentegen waakt ervoor om het actuele op één lijn te zetten en verwisselbaar te maken met mogelijke, niet-actuele werelden. Plantinga (1974: 48) zegt: "To say on this account that actuality does not significantly distinguish α [actual world, WK] from its fellows is like saying that Einstein's having discovered Relativity does not significantly distinguish him from other men; for, for each person x there are plenty of worlds where x discovers relativity-- just as many as those where Einstein enjoys this distinction. No doubt you have wished that it was you who discovered the calculus, rather than Leibniz or Newton. Take heart: there are plenty of worlds where you do so; and Leibniz and Newton can claim no more. But of course there is an important difference: Leibniz and Newton made these discoveries; the rest of us did not. a is actual; the other worlds are not." Voor Plantinga is de 'realiteit van de actualiteit' concreter, of urgenter, eenvoudigweg omdat er slechts één bestaande wereld is. Dat is de enige met 'substantie' - zou Thomas zeggen. De mogelijke werelden bestaan wel allen noodzakelijk, maar ze missen het substantiële van de 'actualiteit'. Ook voor Duns Scotus is de actuele

wereld ‘echter’ dan de mogelijke werelden; hoewel hij niet noodzakelijk is, is hij wel uitgekozen door God. Bij zowel Scotus als Aristoteles zijn de mogelijke werelden pas interessant omdat ze mogelijkwijs nog gerealiseerd gaan worden. Degene die dan uiteindelijk, hetzij door Gods wil, hetzij door *causative action*, gerealiseerd wordt, heeft dan ook een status aparte, en is niet inwisselbaar voor anderen.

5.5 Conclusie

Het lijkt alsof de vier hier behandelde denkers van vier planeten komen en elkaar toch tegenkomen in één en dezelfde wereld, die van het denken over mogelijkheden. Afgezien van enkele technische details, zijn de vier nauwelijks vergelijkbaar in termen van plausibiliteit, coherentie of correspondentie met enige empirie. Ik waardeer ze daarom in termen van evocatieve kracht en inspirerende werking.

Lewis heeft de meest oninteressante en in zekere zin oppervlakkige opvatting. Hiermee bedoel ik het aan de oppervlakte brengen van verborgen diepte. Het verleden dat er **niet** is, en ook de *counterfactuals* en mogelijkheden van de toekomst die **niet** actueel zijn, plaatst hij in een assenstelsel waardoor ze overzichtelijk en transparant worden. Het verleden is niet wezenlijk anders dan het heden, maar heeft alleen een andere temporele index, **toen** in plaats van **nu**. Ver verwijderde dingen zijn hetzelfde als dingen in de omgeving, alleen **daar** in plaats van **hier**. En op dezelfde manier zijn **mogelijke** werelden hetzelfde als de **feitelijke** wereld, alleen met een verschillende index op de as van mogelijkheid: **mogelijk** in plaats van **feitelijk**. Iedere mogelijkheid, of die nou in het denken, de taal, of de wereld ligt, wordt door Lewis **uitgestreken**. Daarmee bedoel ik dit: een vulkaan, die het in zich heeft om een keer te ontploffen zou bij Lewis worden omgewerkt tot een reeks vulkanen, ieder in een eigen wereld, met een eigen ontploffingsmoment. Wij weten dan nog steeds niet op welk moment de vulkaan in **deze** wereld ontploft, maar de geheimzinnigheid van een vulkaan die mogelijkheden in zich bergt is niet langer, want aan de oppervlakte gebracht, en in een reeks mogelijke werelden geplaatst. Bij Lewis wordt de verwondering over dat we ‘hier’ en ‘nu’ zijn, vervangen doordat datgene wat er **niet** is in zeker zin aanwezig wordt gemaakt, waardoor het in dezelfde orde belandt als wat wel aanwezig is. Het afwezige en de ontkenning worden van hun intrinsieke wezen beroofd en beschouwd als aanwezigheid in een denkbeeldige transparante en overzichtelijke ruimte. In die ruimte bestaan er geen essenties, geen noodzakelijkheden, en is alles met alles inwisselbaar.⁵

Aristoteles’ visie is het meest bondig en draagt de kiemen van de andere visies in zich. Naast die van Scotus heeft Aristoteles’ behandeling van modaliteit een aantrekkelijke combinatie van concrete nuchterheid (“It is possible that this coat may be cut in half, and yet it may not be cut in half, but wear out first.”) en intrigerende diepgang. Aristoteles’ opmerkingen ontstijgen nauwelijks de common sense gedachtes over ‘wat kan’, maar zijn misschien daardoor juist lastig te plaatsen. Duns Scotus’ metafysica heeft het voordeel én nadeel dat de wil zo’n belangrijke rol speelt bij het omzetten van logische mogelijkheden in feitelijkheden. Los daarvan laat Scotus goed zien dat ‘alles anders kan’. Er zijn wel wetten, en er is dwang van de feitelijkheden, maar ten diepste is de wereld er één van willekeur, openheid en vrijheid, in de positieve zin van deze woorden, en nog even afgezien van de localisering van de ‘wil’.

Het aspect van vrijheid en ‘willekeur’ speelt een kleinere rol bij Plantinga dan bij Duns Scotus, althans wat betreft de localisering van de wil. Hoewel zijn redeneertrant en gebruikte

⁵ Het moge duidelijk zijn dat deze visie uitstekend past bij een geglobaliseerde wereld, waar iedere haecceiteit opgaat in de grote gelijkmaker van het kapitaal. Maar dat ter zijde.

voorbeelden net zo concreet zijn als die van Aristoteles, is zijn model het meest complex van de vier. Dit wordt veroorzaakt omdat hij geheel tegen de tijdsgeest in vindt dat onder andere *self-identity* en existentie eigenschappen zijn,⁶ en essenties (noodzakelijk) bestaan. Bovendien is zijn ontologie rijk aan Platoonse entiteiten, waaronder ook nog eens een God, die à la Anselmus wordt bewezen. Hierdoor is hij een interessant denker, mede omdat hij modaliteit niet - zoals Lewis - uit de actuele wereld schrapte. De manier waarop contingentie van mogelijkheid verschilt is bij Plantinga uitstekend in evenwicht tussen de veronderstelling dat dit door een (gelocaliseerde) wil komt enerzijds (Scotus), en dat dit in een causaal gesloten geheel uiteengelegd zou kunnen worden (Lewis) anderzijds. Net zoals bij Scotus en Aristoteles is de wereld van belang, in hoe deze is en kan zijn, en niet enkel als object van het denken.

6. Referenties

- Aristoteles. *De Interpretatione*. Translated by E. M. Edghill, <http://classics.mit.edu/Aristotle/interpretation.mb.txt>
- Cross, R. (2003). *Medieval Theories of Haecceity*. In Stanford Encyclopedia of Philosophy, <http://plato.stanford.edu/>.
- Duns Scotus, J. (1992 [1308]), *Contingentie en Vrijheid*, Lectura 1 39. Ingeleid, vertaald en becommentarieerd door A. Vos et al. Zoetermeer: Meinema.
- Kripke, S. (2001). Identity and Necessity. In *Metaphysics; Contemporary readings*, Loux, M. (ed). London: Routledge.
- Lewis, D. (2001). Possible worlds. In *Metaphysics; Contemporary readings*, Loux, M. (ed). London: Routledge.
- Lewis, D. (2001b). Counterparts or Double Lives. In *Metaphysics; Contemporary readings*, Loux, M. (ed). London: Routledge.
- Plantinga, A. (2001). Actualism and Possible Worlds. In *Metaphysics; Contemporary readings*, Loux, M. (ed). London: Routledge.
- Plantinga, A. (1974). *The Nature of Necessity*. Oxford: Clarendon Press.

⁶ Plantinga (2001: 175): “Among the properties essential to all objects is existence. Some philosophers have argued that existence is not a property; these arguments, however, even when they are coherent, seem to show at most that existence is a special kind of property.”